

Pro Fide et Christianismo -seuran papisto ja 1700-luvun ruotsalainen koulu- uudistuskeskustelu

Minna Ahokas

Artikkelin tutkimuskohteena on Pro Fide et Christianismo -seuraan kuuluneen papiston ja etenkin sen Suomen alueella toimineen jäsenistön asema 1700-luvun ruotsalaisessa koulu-uudistuskeskustelussa ja siihen liittyneissä uudistushankkeissa. Vuonna 1771 Ruotsissa perustettu Pro Fide et Christianismo -seura oli vuosisadan lopulla valtakunnan keskeisimpiä papiston toimintaverkostoja. Seura ja sen jäsenet osallistuivat aktiivisesti aikakauden keskusteluun koulu-uudistuksista ja toteuttivat erilaisia kansan sivistämiseen ja kristinopin tuntemuksen parantamiseen tähdänneitä kirja- ja kouluhankkeita.

Johdanto

Tarkastelen artikkelissani Pro Fide et Christianismo -seuran ja sen jäsenistön osuutta 1700-luvun ruotsalaisessa koulu-uudistuskeskustelussa ja erityisesti Suomen alueella vaikuttaneiden jäsenten roolia seuran toiminnassa ja aikakauden koulukeskusteluissa. Seuran laajan toimintaketän vuoksi olen rajannut uudistushankkeita koskevissa esimerkeissäni tarkastelukohteiksi Ruotsin valtakunnan itäistä osaa, Suomea, koskettaneet seuran piirissä toteutetut kirja- ja kouluhankkeet. Artikkelini liittyy vuonna 2011 julkaistuun väitöskirjaani *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla* ja on osa tekeillä olevaa kirja- ja käsittehistoriallista *post doc* -tutkimustani 1700-luvun suomalaispapiston ajamista valistushankkeista ja hyödyllisen tiedon käsitteestä. [1]

Artikkelini lähteenä on Tukholmassa kuninkaallisessa kirjastossa säilytettävä arkistokokonaisuus, *Samfundet Pro Fide et Christianismo*. Tämä seuran laaja arkistoaineisto sisältää seuran toimintaa ja jäsenistöä koskevia asiakirjoja perustamisvuodesta 1771 lähtien. Pöytäkirjojen ja matrikkeliin ohella kokoelmaan kuuluu esimerkiksi monta volyymia seuran kirjeenvaihtoa sekä seuran niin kutsuttujen pastoraali- ja kasvatusjaostojen tuottamia kirjoituksia. Tässä artikkelissa olen hyödyntänyt erityisesti Pro Fide et Christianismen toimintaa koskevaa pöytäkirja- ja mietintöaineistoa sekä seuran jäsenistön lähettämiä kirjoituksia, jotka valottavat seuran merkitystä siihen kuuluneen papiston kasvatusnäkemysten välityskanavana.

Pro Fide et Christianismo -seuran toimintaan ja jäsenistöön viitataan historiantutkimuksissa yleensä aina, kun käsitellään 1700-luvun Suomessa vaikuttaneita seuroja, kirjallisen kulttuurin kehitystä tai papiston verkostoja. Siten seuran toiminnan ovat ottaneet huomioon esimerkiksi Ilkka Mäkinen tutkimuksessaan *"Nödvändighet af Lainakirjasto": Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot* (1997) ja Henrik Stenius seuratoimintaa koskevassa tutkimuksessaan *Frivilligt, jämlikt, samfällt* (1987). Pro Fide et Christianismen

aktiiviseen rooliin erilaisissa kouluhankkeissa on aiemmin viitannut J. E. Salomaa *Historiallisessa Aikakauskirjassa* Poimintoja-otsikon alla vuonna 1922 julkaistussa tekstissään *Anjalan Reginakoulu – Palanen kiertokoululaitoksemme historiaa*. Seuran suomalaisjäseniä puolestaan on tarkastellut lyhyesti K. G. Leinberg Svenska Litteratursällskapet i Finlandin vuonna 1905 julkaisemassa artikkelissa. Laajempia esityksiä seurasta ei ole Suomessa julkaistu ja suomenkielinen yleisesitys Pro Fide et Christianismoon vaiheista ja toiminnasta uupuu vielä täysin. Samoin seuran toiminnan konkreettisempi tarkastelu ja sen merkitys useille koulu- ja kirjahankkeille on jäänyt vaille tarkempaa analysointia, vaikka seuran laaja arkisto tarjoaa siihen monia mahdollisuuksia.

Ruotsalaisissa tutkimuksissa Pro Fide et Christianismo on saanut enemmän huomiota. Seura on itse julkaissut useita lyhyitä yleisesityksiä, tutkielmia ja historiikkeja seuran historiaan ja toimintaan liittyvistä teemoista. Tällainen on esimerkiksi seurassa aktiivisesti vuodesta 1954 toimineen Robert Murrayn kirjoittama ja seuran 200-vuotisjuhlan kunniaksi vuonna 1971 julkaistu *Samfundet Pro Fide under 200 år*. Historioitsija Daniel Lindmark on puolestaan kirjoittanut 2000-luvulla useita artikkeleita Pro Fide et Christianismoon kasvatukseen näkemyksistä sekä kirjahankkeista. Valtakunnan itäisessä osassa, Suomen alueella, toteutetut kansanvalistukselliset hankkeet ja seuran suomalaiset toimijat ovat pääasiassa rajautuneet hänenkin kysymyksenasettelunsa ulkopuolelle.

Kasvatusta uskon ja kristinopin puolesta

[– –] *Ja jokaisella Jäsenellä on oikeus ehdottaa [jäseneksi] ketä tahansa Papistosta tai Maallikoista, mikäli hänellä on seuraavat edellytykset:*

1. *Hänellä on tunnetusti palo Jumalan Kunniaan ja hänen Elämänsä tulee antaa tästä kiistaton todistus.*
2. *Hänellä tulee olla sellaisia edellytyksiä ja Tietoa, joita vaaditaan, jotta hän voi edistää joitakin Seuran tarkoituksia.*
3. *Hänen tulee olla vapaa kaikista perustavanlaatuisista epäilyksistä koskien Virheitä Uskonnollisissa Kysymyksissä. [2]*

Näin todettiin vuonna 1771 Pro Fide et Christianismo -seuran säännöissä potentiaalisista uusista jäsenistä ja heidän edellytyksistään. Näissä vaatimuksissa kiteytyi pelko valistusajalla vaikuttaneiden ja uskon totuuksia kyseenalaistaneiden aatteiden leviämistä kohtaan. Samalla tähän otteeseen seuran säännöistä sisältyy usko siihen, että oikeanlainen tieto ja kristinoppi ovat paras keino torjua uskonnollinen välinpitämättömyys ja harhaopit. Oikeanlaisella koulu- ja kansanopetuksella oli ratkaiseva merkitys tässä taistelussa oikean opin ja tiedon puolesta.

Pro Fide et Christianismo, alkuperäiseltä nimeltään *Societas Svecana pro Fide et Christianismo* perustettiin virallisesti 27.3.1771. Aikakaudella perustetuista lukuisista ruotsalaisseuroista Pro Fide et Christianismo oli erityisen lähellä pappissäätyä ja sen edustamia kasvatuksellisia ja opetuksellisia näkemyksiä. Seura perustettiin hovisaarnaaja, teologi Carl Magnus Wrangelin (1727–1786) aloitteesta ja seuran ohjelmajulistuksessa sekä toimintatavoissa näkyvät monet Wrangelin ajamat painotukset. Seuran päätavoitteena oli edistää kristinopin levittämistä. Tämän tavoitteen täyttäminen edellytti seuran toiminta-ajatuksen mukaisesti koulutuksen parantamista valtakunnassa sekä papiston tukemista seurakunta-

työssä. Lisäksi seura painotti lukemisen ja kirjoittamisen opettamisen tärkeyttä, koska se palveli seuran suurempaa päämäärää eli katekismuksen opettamista ja kristinopin ylläpitämistä ja levittämistä. (Leinberg 1906; Jacob 1996, 130, 158, 168; Ahtokari 2000, 93.)

Ennen Pro Fide et Christianismen perustamista Carl Magnus Wrangel vietti pitkiä aikoja Pohjois-Amerikassa ja tutustui siellä erilaiseen seuratoimintaan. Wrangel oli matkojensa myötä solminut tiiviitä suhteita myös englantilaisiin metodisteihin ja anglikaaneihin. Ruotsalaisen Pro Fide et Christianismo -seuran yhtenä tärkeimpänä esikuvana oli vuonna 1689 Englannissa perustettu yhdistys *Society For Promoting Christian Knowledge* (SPCK), jonka tavoitteita ja toimintamuotoja ruotsalaisseura mukaili. Englantilaisseuran toiminnassa oli tärkeää esimerkiksi kirjallisuuden julkaiseminen ja levittäminen sekä hyväntekeväisyystyö, jonka keskeisiä muotoja oli koulujen perustaminen. (Jacob 1996, 130, 158, 168; Leinberg 1906, 237; Murray 1971, 7–11.)

Sekä ruotsalaisseuran että sen englantilaisen esikuvan kohdalla oli kyse konkreettisesta kasvatus- ja valistustoiminnasta, johon liittyi ajatus siitä, että kansa tarvitsi holhoamista ja valistamista, jotta oikeanlainen tieto kukistaisi taikauskon ja tietämättömyyden. Pro Fide et Christianismo -seuran tavoitteilla ja toiminnalla oli lisäksi linkki Ruotsissa käytyyn oppineiston valistuskeskusteluun, jossa toistuivat Suomessakin ajatukset ja kielikuvat valistuksesta ”järjen valona” tai ”sivistyksen valona”. Valistus liitettiin käsitteenä ja ilmiönä laajemmin aikakauden muutosvaatimuksiin ja edistysuskoon. Ruotsin valtakunnassa tähän liittyi erityinen hyötyajattelua ja valtakunnan etua korostanut painotus. Tämän ohella valistuskeskustelussa toistuivat valon ja pimeyden retoriikka, jossa valo edusti ”oikeaa tietoa”, joka kumoaisi kaikenlaisen vaarallisen fanatismiin ja taikauskon. (Ahokas 2011, esim. 264–271.)

Kuva 1. Yksi Pro Fide et Christianismen käyttämistä vinjeteistä. Kuva kirjasta Samfundet Pro Fide under 200 år.

Seuran toiminta ja verkostot liittyvät erottamattomasti ruotsalaisen luterilaisen papiston rooliin kansankasvattajina ja valistajina. Valistajan roolin lähtökohtana ja päämääränä oli

kristinopin juurruttaminen, mutta varsinkin niin kutsutun hyödyn ajan papisto omaksui monissa tapauksissa roolin kansan opettajina ja sivistäjinä myös laajemmassa merkityksessä. Pro Fide et Christianismo -seuran tavoitteet ja toimintamuodot juontuivat angloamerikkalaisten vaikutteiden ohella pappissäädyn toiminnasta ja painotuksista, jotka ovat selkeästi nähtävissä pappissäädyn toiminnassa valtiopäivillä sekä 1700-luvun koulu-uudistuskeskustelun eri vaiheissa. Pro Fide et Christianismon toiminnan käynnistyessä 1770-luvulla monet sen jäsenistä olivat jo tottuneita toimijoita sekä kirkkopoliittisilla että poliittisilla foorumeilla. Tämän vuoksi seuran verkoston ja toiminnan tarkasteleminen edellyttää niiden sijoittamista laajempaan valtiopäivien ja koulukeskusteluiden kontekstiin.

Pappissäädyn aktiivinen rooli koulujärjestyskeskusteluissa

Pappissäädyn kiinnostus koulukysymyksiin oli perinteisesti vahva ja kansliakollegion aloittama keskustelu koululaitoksen tavoitteista oli sille tärkeä. Papiston intresseistä kertoo osaltaan säädystä käytetty nimitys oppisääty, johon katsottiin papiston lisäksi kuuluvan myös muu oppineisto eli käytännössä yliopistojen ja koulujen opettajat. Koulukysymykset liittyivät erottamattomasti pappissäädyn toimenkuvaan myös heille myönnettyissä privilegioissa, joissa vuonna 1723 mainittiin erikseen lupaus ylläpitää yliopistoja, lyseoita sekä muita kouluja. (Cavonius 1943, 90–93; Heikkinen 1972, 56–57; Joutsivuo 2010, 180.)

Koulutuksen uudistamiskeskusteluja ja papiston asemaa uuden ajan alun Ruotsissa on tarkastellut laajemmin Timo Joutsivuo *Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historiassa* julkaistussa artikkelissaan (2010), joka osoittaa, miten pappissäädyn koulu-uudistukseen liittyvät tavoitteet ja toiminta valtiopäivillä yhdistyivät aikakauden säätyajatteluun ja pappissäädyn muihin poliittisiin tavoitteisiin. Monet pappissäädyn valtiopäiväkeskusteluissa ajamista painotuksista näyttäytyivät samoin 1700-luvun lopulla Pro Fide et Christianismo -seuran mietinnöissä ja toiminnassa.

Pappissäädyn ohella koulukysymykset koskettivat tietysti muitakin säätyjä. Porvarissäädyn kiinnostus koulukysymyksiin koski sekä koulujen velvoitteita että opetuksen sisältöjä. Pedagogiot, triviaalikoulut ja lyseot sijaitsivat yleensä kaupungeissa, jolloin kaupungit ja niiden asukkaat olivat velvoitettuja osallistumaan koulurakennusten pystyttämiseen ja ylläpitoon. Aatelissäädyn näkökulma valtakunnan koululaitoksen uudistamiseen oli välillisempi jo pelkästään siitä syystä, aateliset kävivät harvoin kruununkouluja. Sen sijaan yliopistoissa aatelisnuorukaisia oli paljon. Lisäksi valtakunnan korkeimmat opetusvirat olivat aateliston ulottuvilla jo pelkästään heidän säätyasemansa vuoksi. (Heikkinen 1972, 57.) Koulutuksen muotojen ja sisältöjen näkökulmasta aateliston suosima yksityisopetus oli oma kiinnostava lukunsa ruotsalaisen koulutuksen ja kasvatuksen historiassa.

Keskustelua koululaitoksen ja kouluopetuksen uudistamisesta käytiin erilaisin painotuksin pitkin 1700-lukua monilla foorumeilla valtiopäivätasolta säätyihin, yliopistoihin, tuomiokapituleihin sekä paikallisseurakuntiin. Pappissääty otti koulukeskustelussa aktiivisen roolin heti vapaudenajan ensimmäisillä valtiopäivillä vuonna 1719 ja teki aloitteen koulujärjestyksen uudistamisesta. Aloitteen ei voi tulkita nousseen valtiopäivillä toimineen papiston uudistusmielisyydestä, vaan pikemminkin sen taustalla vaikutti pelko uskonnollisen välinpitämättömyyden ja harhaoppien leviämisestä. Ehdotettu puutteellisen kouluopetuksen kohentaminen merkitsi tässä tilanteessa vastaiskua vaarallisena pidettyjä oppeja ja tietämättömyyttä vastaan. Lisäksi kansliakollegion yliopistoilta ja tuomiokapituleilta saamista lausunnoissa toistui ajatus siitä, että opetussuunnitelmissa tulisi ottaa paremmin huomioon virkamiessivistyksen vaatimukset. Koulujen ja niissä annettavan opetuksen tulisi palvella paremmin ja laajemmin kaikkia säätyjä eikä keskittyä kouluttamaan pappeja kir-

kon palvelukseen. [3] (Hanho 1947, 74–75; Heikkinen 1972, 56–57; Joutsivuo 2010, 136–138.) Tämä näkökulma kuvasti hyvin niin kutsutun hyödyn ajan painotuksia ja valtakunnassa vaalittua hyötyajattelua, jota myötäili hyvin ajatus siitä, että koulujen oppilaat ovat opintojensa jälkeen parhaiten hyödyksi koko valtakunnalle, kun he opiskelisivat juuri heille ja heidän säädyllään tarpeellisia ja heidän taipumuksiaan vastaavia aineita. (Ahokas 2011, 83–85.)

Väliaikainen päätös keskustelulle koulu-uudistuksesta saatiin 4.2.1724, jolloin valtiopäivät vahvistivat väliaikaisen koulujärjestyksen. Väliaikainen koulujärjestys ei horjuttanut papiston asemaa kouluinstituutiossa, sillä esimerkiksi triviaalikoulujen ja lyseoiden toiminnan ohjaaminen annettiin lähinnä tuomiokapitulin ja piispojen tehtäviksi. Piispojen tehtäviin sisällytettiin lisäksi opetuksen ja opettajien valvonta, jotta opinahjoissa ei opetettu mitään kirkon määrittämän oikean uskon vastaista. Samalla tavoin esimerkiksi koulujen rehtoreita muistutettiin valvomaan paitsi koulujärjestyksen noudattamista kussakin koulussa myös sitä, että kouluissa vallitsi ”kristillinen henki”. (Hanho 1947, 73; Heikkinen 1972, 52–53.)

Vuoden 1724 koulujärjestyksessä näkyi aikakauden luonnonfilosofian nousu, vaikka 1600-luvun puhdasoppisuuden perintö vaikutti yhä uskonnonopetuksessa. Etenkin valtakunnan yliopistojen opetuksessa näkynyt avoimempi suhtautuminen uusiin filosofisiin aatteisiin sekä kriittisempään teologian opetukseen näyttäytyi myös uudessa opetussuunnitelmassa. Tästä kertoi esimerkiksi Raamatun historian ottaminen uudeksi opetusaineeksi. (Ahokas 2011, 84–85; Hanho 1947, 69–70; Joutsivuo 2010, 141.)

Koulu-uudistuskeskustelu jatkui uusien painotuksien, kun hattupuolue pääsi valtaan vuosien 1738–1739 valtiopäivillä. Koulujärjestykseskustelussa edellisillä vuosikymmenillä esitetty ajatus siitä, että koululaitoksen tulisi vastata paremmin virkamieskasvatuksen tarpeita, toistui valtiopäivillä, kun aatelis- ja porvarissääty hyväksyivät asiaa koskeneen esityksen. Esitystä ei pantu toimeen, vaan papisto ja talonpoikaissääty saivat sen vastustuksellaan raukeamaan. Aatelis- ja porvarissääty eivät luopuneet uudistusaikeistaan, vaan kannattivat vuosien 1740–1741 valtiopäivillä opetuslaitoksen uudistamista valmistelevan kasvatuskomission perustamista. Tällä kertaa esitys johti toimenpiteisiin ja kasvatuskomissio koottiin viimein vuonna 1745. Kasvatuskomission työhön ja näkemyksiin vaikutti se, että komissioon ei valittu yhtään opettajaa tai professoria. Sen sijaan komissio koostui papeista ja valtion virkamiehistä. Komission jäsenet tekivät koulu-uudistussuunnittelutyötään muiden virkatehtäviensä ohella, mikä näkyi ainakin siinä, että kasvatuskomission ehdotus uudeksi koulujärjestykseksi valmistui vasta vuonna 1760, 15 vuotta komission kokoamisen jälkeen. (Hanho 1947, 74–75; Joutsivuo 2010, 143; Kaiserfeld 2007.)

Vuoden 1724 koulujärjestykseen verrattuna vuoden 1760 koulujärjestysehdotuksessa oli aikeita muuttaa vanha teologis-klassillinen opetussuunnitelma käytännöllis-taloudellisempaan suuntaan. Näiltä osin uudessa koulujärjestysehdotuksessa painotettiin entistä selkeämmin ajatusta siitä, että koulujen tuli antaa pohjasivistystä kaikkia elämänaloja ja yhteiskuntaluokkia varten. Komission koulujärjestysehdotus oli monissa kohdin uudistusmielinen ja sen tarkoituksena oli parantaa esimerkiksi matematiikan opetusta, isänmaan historian opetusta sekä äidinkielen asemaa. Keskustelu uudesta koulujärjestyksestä jäi tällä erää ratkaisemattomaksi ja koulukomissio lakkautettiin vuonna 1776. (Hanho 1947, 85–89; Segersedt, 1971, 63–67; Joutsivuo 2010, 141.)

Koulu-uudistuskeskustelu sai jälleen uuden alun valtiopäivillä, kun uusi kasvatuskomissio aloitti työnsä vuonna 1770. Komission työn tuloksena syntyi vuoden 1778 koulujärjestysehdotus, joka ei kaikessa sovinnaisuudessaan ja maltillisuudessaan tarjonnut merkittäviä uudistuksia vuoden 1724 koulujärjestykseen. Ehdotus ei enää sisältänyt edellisen ehdotuk-

sen kaltaista käytännöllisen kirjallisuuden merkityksen tai taloudellisen hyödyn korostamista. Silti myös vuoden 1778 ehdotus jäi lopulta ilman valtiopäivien vahvistusta. (Hanho 1947, 88–89; Kaiserfeld 2007.)

Ruotsalaista 1700-luvun koulu-uudistuskeskustelua leimasi kahden erilaisen näkökulman, poliittisen ja pedagogisen vastakkainasettelu. Valtiopäivillä käydyt debaattit kertoivat siitä, että opetuksen ja koulujen uudistamista ei voitu toteuttaa poliittisista näkökulmista irrallaan. Koululaitos oli monilta osin kytketty yhä edellisen vuosisadan opillisiin perinteisiin. Koska uudistusehdotukset jäivät ilman valtiopäivien vahvistusta ja toimeenpanoa, valtakunnassa oli 1800-luvulle asti voimassa vuoden 1724 koulujärjestys, joka oli pikemminkin vain tarkistettu ja paikoitellen uudistettu versio vuoden 1693 koulujärjestyksestä. (Aho 2011, 83–87; Kaiserfeld 2007.)

Vuoden 1724 koulujärjestyksen väliaikaisesta luonteesta kertoi osaltaan se, että sitä ei painettu päätöksenteon aikaan lainkaan. Koulujärjestys ilmestyi painettuna ensimmäisen kerran vasta vuosikymmeniä myöhemmin vuonna 1790 Olof Wallquistin julkaisussa *Ecclésiastique Samlingar, IV*. Käytännössä tämä väliaikaiseksi tarkoitettu järjestys sai kritiikistä ja uusista koulujärjestysehdotuksista huolimatta varsin pysyvän luonteen. Itse asiassa vuoden 1724 järjestystä noudatettiin Ruotsissa käytännössä vuoteen 1807 ja Suomessa vuoteen 1843 asti.

Valtakunnan papistolla ja etenkin sen etua valtiopäivillä valvoneella pappissäädällä oli vahva rooli koulua ja opetusta koskevissa kysymyksissä kautta 1700-luvun. Ruotsin valtakunnassa olivat käytännössä voimassa koko 1700-luvun ajan koulujärjestykset, jotka olivat papiston laatimia ja tarkastamia. Pappissäädyn kontrolli kouluasioissa piti, vaikka koululainsäädännön päätös- ja vahvistusoikeus kuului valtakunnan hallitukselle. Kiinnostus kouluasioihin ja opetukseen yhdisti laajemminkin valtakunnan papistoa. Koulutukseen ja kasvatukseen liittyvät kysymykset painottuivat myös papistolle läheisen *Pro Fide et Christianismo* toiminnassa ja ohjelmajulistuksessa.

Pro Fide et Christianismen verkostot ja suomalaisjäsenistö

Pappissääty valvoi valtakunnan papiston etua valtiopäivillä käydyissä keskusteluissa ja päätöksenteossa. Papiston toimintaan liittyi sekä poliittisella kentällä että paikallisseurakuntien tasolla erilaisia yhteisverkostoja, jollaiseksi 1700-lopulla muodostui myös *Pro Fide et Christianismo* -seura.

Pappissäätyyn kuuluneista valtiopäivätoimijoista monet liittyivät *Pro Fide et Christianismo* sen perustamista seuranneina vuosikymmeninä. Seuran suomalaistaustaisista jäsenistä esimerkiksi Turun hiippakunnassa kirkkoherrana ja lääninrovastina toiminut Karl Hägg (1753–1829) oli valtiopäivillä pappissäädyn edustajana vuosina 1786, 1789, 1792 ja 1800. *Pro Fide et Christianismo* jäsen hänestä tuli vuonna 1794. Jo ensimmäisillä valtiopäivillään Hägg otti kantaa kouluasioissa esimerkiksi Suomessa toimineiden opettajien palkkaukseen. Monet seuran jäsenistä toimivat samoin aktiivisesti koulutuksen ja kasvatuksen hyväksi paikallisemmalla tasolla, kuten vuodesta 1772 jäsenenä ollut Hauhon kirkkoherra Petter (Pehr) Bonsdorff (1719–1808). Bonsdorffin erityistä kiinnostusta kouluasioihin selitti osaltaan se, että ennen Hauholle sijoittumistaan hän toimi opettajana Porvoon lyseossa. (Prästeståndets riksdagsprotokoll [1786] 1987, 59–60; Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Petter Bonsdorff & Karl Hägg; Leinberg 1906, 16.)

Ruotsin papisto oli jo ennen *Pro Fide et Christianismo* -seuraa tottunut hyödyntämään erilaisia verkostoja uskonnollisten ja poliittisten päämääriensä saavuttamiseksi. Ruotsalainen historioitsija Patrik Winton on osoittanut pappissäätyä ja poliittisia käytäntöjä koskevassa

väitöskirjassaan *Frihetstidens politiska praktik: Nätverk och offentlighet 1746–1766* (2006), miten ja millaisia verkostoja pappissääty hyödynsi poliittisten tavoitteidensa ajamisessa vapaudenajan valtiopäivillä. Esimerkiksi kirjeenvaihto ja sosiaalinen kanssakäyminen olivat keskeisiä politiikan teon välineitä. Ilmeistä on, että vastavuoroiset lojaliteetit, ihmisten henkilökohtainen tuntemus ja sosiaaliset vaihtokaupat olivat toisinaan jopa merkittävämpiä tekijöitä kuin poliittiset asiakysymykset. Toisaalta suhteet ja niiden ylläpitäminen erilaisten verkostojen sisällä oli keskeistä poliittiselle toiminnalle. (Winton 2006.)

Wintonin kuvailemat verkostot näkyivät myös Pro Fide et Christianismen toiminnassa. Valtiopäiväpöytäkirjat ja tuomiokapitulien asiakirja-aineisto osoittavat, että monissa tapauksissa samat henkilöt työskentelivät kouluja, opetusta ja kirjoja koskevien kysymysten puolesta sekä paikallistasolla että seuran piirissä ja valtiopäivillä. Gösta Cavoniuksen vuonna 1943 ilmestynyt tutkimus pitäjänkouluja koskeneesta keskustelusta ja kansakouluopettajien edeltäjistä Suomessa vapaudenajalla vahvistaa tämän. Esimerkiksi seuran jäsen Petter Bonsdorff oli allekirjoittajana useissa kouluja ja opetusta koskevissa lausunnoissa. (Cavonius 1943, esim. 353–358.)

Kattavan kuvan seuran toimintamuodoista sekä jäsenten ja seuran välisestä yhteydenpidosta antaa seuran arkisto, joka käsittää sekä maantieteellisesti että sivumäärältään laajaa kirjeenvaihtoa seuran ensimmäisiltä toimintavuosikymmeniltä. Pro Fide et Christianismo-seuran yksi keskeisistä toiminta-ajatuksista oli rekrytoida jäseniä paikallisseurakunnista ja kouluista ja levittää heidän välityksellään oikeanlaista tietämystä kristinopista. Seuran kirjeenvaihto käsittää tietoja tällaisesta paikallistason toiminnasta sekä kotimaisen jäsenistön ja ulkomaisten jäsenten ja kirjeenvaihtajien kuvauksia ja arvioita kristinuskon ja opin tilasta Ruotsin valtakunnan alueella ja muualla Euroopassa sekä Pohjois-Amerikassa. [4]

Seuraan kuului sen ensimmäisen toimintavuoden jälkeen kaikkiaan 76 kotimaista ja ulkomaista jäsentä. Vuoteen 1809 mennessä seuraan kuului kaikkiaan kolmisenkymmentä jäsentä, jotka toimivat viroissaan valtakunnan itäisessä osassa, Suomessa. Papiston aktiivisesta roolista kertoo se, että näistä jäsenistä ainoastaan alle kolmasosa toimi muissa kuin pappisviroissa. Perustamisvuonna 1771 seuran jäseniksi hyväksyttiin esimerkiksi Turun piispa Carl Fredrik Mennander sekä Turun hovioikeuden presidentti Axel Gabriel Leijonhufvud. Anders Chydenius ja Jakob Tengström puolestaan saivat kutsun seuran jäseniksi vuonna 1796. [5] (Leinberg 1906, 238–243; Stenius 1987, 104; Ahtokari 2000, 93.)

Yksi seuran suomalaisista pappisjäsenistä oli liberaalin ajattelun esitaistelija ja valtiopäivämies Anders Chydenius. Jäseneksi hyväksymisensä jälkeen Chydenius kirjoitti seurassa vakiintunutta käytäntöä noudattaen kiitoskirjeen seuralle Tukholmaan. Kokkolasta lähettämässään kirjeessä lääninrovasti Chydenius ilmoitti vastaanottavansa tyytyväisenä seuran jäsenyyden sekä siihen liittyvän haasteen kristinopin levittämisestä. Chydenius kirjoitti työskennelleensä tuon päämäärän hyväksi jo vuosikymmeniä ja kertoi käyttäneensä työssään hyödyksi niin kiivaita katekismussaarnoja ja kymmentä käskyä kuin Svederuksen saarnaopillisista teksteistä poimittuja ”uskon artikloja”. [6] Chydeniuksen on usein liitetty valistuspapin määritelmä. On tärkeää huomata, että valistus oli Chydeniukselle ennen kaikkea teologinen käsite. Hänen ajattelussaan *upplysning*, valistus, merkitsi sitä, miten Pyhä Henki sai luonnostaan sokean ihmisen vähitellen näkemään ja ymmärtämään Jumalan totuuksia. Lutheriin teksteihin viitaten tämän ymmärryksen saavuttaminen oli pelastuksen kannalta äärimmäisen keskeistä. (Ahokas 2011, 141; Virrankoski 1986, 383.)

Kirjeessään seuralle talousopillisena liberalistina tunnettu Chydenius osoittikin suhtautuvansa uskonnon saralla suurella varauksella aikakauden vapaa-ajatteluun, joka kytkeytyi etenkin ranskalaiseen valistuskeskusteluun. Chydenius kirjoitti toivovansa ainoastaan, että noina uskottomina (*trolös*) aikoina ja yleisen vapaa-ajattelun vallitessa ei koettaisi mitään

tuhoja. Hänen mielestään nyt ei ollut oikein vaieta, vaan oli kohdattava aikakauden aatteelliset ja opilliset haasteet. Chydenius kirjoitti, että nyt jos koskaan oli puhuttava jumalattomuudesta ja taisteltava uskon puolesta. [7]

Chydeniuksen tavoin suomalaisjäsenistä lähettivät seuralle vuolaita kiitoksia jäsenyydestään sekä kristinuskon puolesta käytävään kamppailuun liittyviä pohdintoja esimerkiksi pappisjäsenet Jacob Gadolin, Jacob Tengström, vapaaherra Carl Carpelan ja helsinkiläisen kauppias Johan Sederholm. Tämän ohella kirjeenvaihdossa oli usein kyse paitsi ajatustenvaihdosta myös konkreettisista kirja- ja kouluhankkeista koskeneista suunnitelmista, joihin kirjoittajat pyysivät seuralta henkistä ja taloudellista tukea. [8]

Suomalaisjäsenistö aktivoituu koulu- ja kirjahankkeissa

Yksi koulukysymyksistä kiinnostunut ja Suomessa vaikuttanut seuran pappisjäsen oli virsirunoilijankin tunnetuksi tullut Bengt Ignatius (1761–1827). Ignatius piti opillisesti kiinni perinteisestä luterilaisesta ortodoksiasta, mutta hänellä oli toisaalta tiivis yhteys lounaissuomalaiseen pietistiseen liikkeeseen. Pappistyössään Ignatius edisti Vihdin, Halikon ja Ulvilan kirkkoherrana toimiessaan sekä köyhäinhoitoa että kansanopetusta. Ignatius hyväksyttiin *Pro Fide et Christianismo* -seuran jäseneksi vuonna 1797. Suomen Kansallisbiografiaan Ignatiuksesta artikkelin kirjoittanut kirkkohistorioitsija Pentti Laasonen on muistuttanut, miten Ignatiuksenkin esimerkki osoittaa, että seurasta muodostui vähintäänkin epävirallinen aivo-riihi koulutoimea koskeville kysymyksille ja aloitteille. (Laasonen 2000; Leinberg 1906, 242.)

Pian seuraan liittymisensä jälkeen Ignatius ryhtyi toimimaan koulu-uudistukseen liittyvien kysymysten puolesta. Kirjallisuusharrastus oli Ignatiukselle erityisen tärkeä ja koulukysymyksissä hän tuki etenkin parempien oppikirjojen hankkimista. Ignatius laati asiasta seuralle muistion vuonna 1798, ja hänen esityksensä liitettiin osaksi seuran suurempia kouluhankkeita, vaikka esitys ei sellaisenaan johtanut käytännön toimenpiteisiin. Toisaalta Ignatiuksen työ koitui epäilemättä hyödyksi seuran samaan aikaan laatimassa ehdotuksessa pitäjänkouluista, *Förslag Til Sokne-Scholors inrättande på Landsbygden*, joka julkaistiin painettuna 1798. [9] (Laasonen 2000.)

Seuran puheenjohtajan, piispa Gustaf Murrayn sekä sihteeri, hovisaarnaaja Jonas Linderholmin allekirjoittamassa ehdotuksessa kannustetaan kristinopinopetuksen yhteydessä sekä Huoneentaulun että Raamatun historian opettamiseen. Ehdotuksessa kannatettiin lisäksi tietyissä määrin matematiikan ja maantiedon opetusta. Samoin isänmaan historialla tuli olla tärkeä sija opetuksessa. Näissä kohdin ehdotus edusti hyvin samoja painotuksia, jotka oli kirjattu vuosikymmeniä aiemmin valtiopäivillä käsiteltyyn vuoden 1760 koulujärjestysehdotukseen. Tiedollisten taitojen ohella *Pro Fide et Christianismo* -seuran ehdotukseen liitettiin vaatimus siitä, että koulumestareiden piti teettää lapsilla sellaisia liikunnallisia harjoituksia, jotka vahvistivat lihaksia ja urheutta ja vieroittaisivat heidät verkkaisuudesta ja velttoudesta. [10]

Pro Fide et Christianismo -seuran kirjahankkeista kirjoittanut ja lukemisen ja lukemaan opettamisen historiaa Ruotsissa tutkinut Daniel Lindmark on argumentoinut voimakkaasti sen puolesta, että seuran toiminta koulujen perustamisen hyväksi oli merkittävää. Tämä näkyi Lindmarkin mukaan Suomen alueella jo 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, mutta etenkin 1800-luvun puolella. (Lindmark 2003, 199.)

Yksi suomalaisittain kiinnostavimmista *Pro Fide et Christianismo* -seuran piirissä toteutetuista kouluhankkeista on Rabbe Gottlieb Wreden vuonna 1802 tiluksilleen Anjalaan perustama niin kutsuttu Regina-koulu, jonka toiminta-ajatus oli samankaltainen kuin useiden ensimmä-

mäisten kiertokoulujen. Tarkoituksena oli opettaa rahvaan lapsille sisä- ja ulkolukutaitoa sekä kristinopin alkeita. [11] Tässä koulun tavoitteet olivat täysin yhteneväisiä Pro Fide et Christianismo -seuran kanssa. Regina-koulun perustamisaikoihin 1700- ja 1800-luvun taitteessa Suomessa toimi useita tilanomistajien ainakin osittain ylläpitämiä kiertokouluja. Rabbe Wreden Anjalaan perustama koulu poikkesi kuitenkin muista pitkäikäisen ja laajan toimintansa ansiosta. Koulun perustamisen taustalla oli Rabbe Wreden äidin vapaaherratar Charlotta Regina Wreden jälkeensä jättämä testamentti, jossa hän osoitti 500 Ruotsin hopeariksiä käytettäväksi ensisijaisesti heidän alustalaisilleen tarkoitettun koulun perustamiseen. (Salomaa 1922, 185–201.)

Vapaaherra, luutnantti Rabbe Gottlieb Wrede liittyi Pro Fide et Christianismoon jäseneksi vuonna 1797. Salomaa on todennut Wreden tutustuneen jo ennen tätä useisiin seuran julkaisemiin kirjoihin ja pienempiin painatteisiin, joita hän oli ostanut rovasti Bonsdorffilta vuonna 1776. Wrede ryhtyi suunnittelemaan äitinsä nimeä kantavan koulun toimintaa pian vapaaherrattaren kuoleman jälkeen. Tässä vaiheessa Wrede kävi useiden kirjeiden verran ajatustenvaihtoa Pro Fide et Christianismo -seuran kanssa. Seuran arkistoon kuuluu kirjeiden lisäksi Wreden lähettämä kopio koulun perustamisasiakirjasta ja säännöistä. Regina-koulusta 1900-luvun alussa kirjoittanut J. E. Salomaa on spekuloinut seuran panosta ja merkitystä koulun perustamisessa. On selvää, että seuran aatteet ja Tukholmasta seuralta saadut kirjeet vaikuttivat Wreden valintoihin ja samalla koulun sääntöjen ja toiminnan muotoutumiseen. Kirjeenvaihto osoittaa esimerkiksi, että seura antoi hyväksyntänsä Wreden esittämille koulun säännöille. [12] (Leinberg, 1906, 242; Salomaa 1922, 186–188.)

Pro Fide et Christianismo antoi konkreettista apua Regina-koululle ainakin vuonna 1805, jolloin koulun johtokunnan pöytäkirjaan merkittiin 34 kirjaa käsittänyt kirjalahjoitus seuralta. Wreden perustaman koulun toimintaan liittyi alusta alkaen muutenkin kirjakokoelman kartuttaminen ja kirjaston ylläpitäminen. Tätä kirjastoa on pidetty Suomen ensimmäisenä kansankirjastona. Tämä tapahtui kiinnostavasti jo puoli vuosisataa ennen kuin varsinainen kansankirjastoliike Suomessa alkoi. (Salomaa 1922, 187–188, 198–201.)

Papistolla oli uuden ajan alun Pohjolassa kiistaton rooli kirjojen lukijoina, levittäjinä ja kirjoittajina. Luterilainen papisto vaali reformaation periaatteita siinä, että uskonnollisen peruskirjallisuuden saatavuus oli taattava ja että tällaisen kirjallisuuden tuottaminen ja edesauttaminen kuului papin tehtäviin. Keskeistä oli lukutaidon alkeiden opettaminen sekä sen myötä tapahtuva kristinopin juurruttaminen. Tässä mielessä Pro Fide et Christianismo ja sen ohjelmajulistus olivat suoraa jatkumoa luterilaisen papiston perinteiselle roolille. Kirjojen merkitys oikean opin levittämisessä oli suuri. Oikeanlaisen kirjallisuuden saatavuuden välttämättömyys ei papiston näkökulmasta koskettanut ainoastaan koulujen opetusta, vaan myös koulujen ulkopuolella tapahtunutta kansanopetusta. Tämä näkyi niissä kirjojen tuottamisen ja levittämisen puolesta tehdyissä vetoamuksissa, joita papisto esitti valtiopäivillä sekä niissä kirjasuosituksissa, joita painettiin säädyn *Cleri Comitalis Cirkulär*-kiertokirjeisiin. (Ahokas 2011, 129–131; Laine 2008, 36.)

Uskonnollisen ja kasvatuksellisen kirjallisuuden painamisella ja levittämisellä oli merkittävä sija Pro Fide et Christianismo -seuran toiminnassa. Kyse oli sekä virsikirjojen ja Raamattujen levittämisestä että omien tekstien painattamisesta. Tähän liittyi ajatus siitä, että kohtuuhintaista kirjallisuutta tuli olla saatavilla riittävästi ja kansan omalla kielellä. Niinpä esimerkiksi piispa Carl Fredrik Mennander kehotti vuonna 1773 lähettämässään kirjeessä seuraa laatimaan ja kääntämään hartauskirjoja suomeksi sekä levittämään niitä sitten maassa ”hyvään hintaan”. [13] Suomen kaupunkien perukirjat osoittavat, että seuran kirjalla ja kirjoilla oli Suomessa ainakin kohtalainen levikki oppineiston, virkamiehistön ja porvariston parissa. Seuran painotuotteiden merkitys lasten opetuksessa oli havaittu myös

yliopistotasolla, sillä professori Henrik Gabriel Porthan mainosti Turun Akatemiassa vuonna 1791 opettajia ja opettamista käsittelevän luentosarjansa yhteydessä *Pro Fide et Christianismo* -seuran julkaisemia aapiskirjoja, joita hän suositteli käytettävän lasten opetuksessa. ([Porthan] 1963, 272; Ahokas 2011, 142.)

Pro Fide et Christianismo -seura julkaisi jo ensimmäisenä toimintavuotenaan 1771 neljä kirjoitusta, joista ensimmäinen, suoraan saksasta käännetty teksti sai suhteettoman pitkän otsikon *Åtskilliga exempel av människor, vilka särdeles inemot deras annalkande död verkliga fått förfara hela Kristi omvändande, rättfärdigande och hugsvalande nåd*. Seuran 1700-luvulla ilmestyneisiin julkaisuihin kuului useita kansantajuisia tekstejä, mutta myös pedagogisia pohdintoja, apologetiikkaa ja teologisia tutkielmia. Seura panosti etenkin pieniin ja huokeahintaisiin painotuotteisiin mahdollisimman laajan levikin takaamiseksi. Vuonna 1780 *Pro Fide et Christianismo* toteutti pidempään suunnittelemansa hankkeen julkaisusta oma aapiskirja. Seura käsiteli ensimmäistä ehdotusta aapiskirjasta vuonna 1778 ja valtakunnan kaksivuotiaalle kruununprinssille omistettu *Barnabok* ilmestyi kahta vuotta myöhemmin. Kirja on erityislaatuinen yhdistelmä luku- ja hartauskirjaa. Kirja sisältää sekä erillisen aapisiosion että syvemmälle kristinoppiin johdattavan lukemiston. (Murray 1971, 23–27; Lindmark 2003, 208.)

Kuva 2. *Barnabok*, Hans Kongl Höghet Kronprinsen... 4. painos vuodelta 1804. Kuva: Minna Ahokas.

Pro Fide et Christianismo -seuran kirjeenvaihto osoittaa, että ainakin monet seuran jäsenet ottivat innolla vastaan seuran oman aapiskirjan. Kirjasta otettiin vuoteen 1804 mennessä neljä painosta. Niin kutsutusta *Barnabokista* ilmestyi runsaasti kuvitetun ja arvokkaamman painoksen ohella yksinkertaisempi ja halvempi versio, jolla tavoiteltiin suurempaa levikkiä kansan keskuudessa. Kirjan levittämisestä vastasivat paikallistasolla myös seuran yksittäiset jäsenet. Esimerkiksi Kauppias Johan Sederholm kirjoitti Helsingistä 25.10.1794 vastauksena seuran kiertokirjeeseen, että hän oli hyvin tyytyväinen seuran julkaisemasta ”niin

suotuisasta *Barnabokista*”. Samalla Sederholm ilmoitti ennakkotilaavansa kirjaa kaikkiaan 25 kappaletta ja toivovansa, että kirja tuottaisi seuralle voittoa. [14]

Seuran yksittäiset jäsenet olivat monesti aloitteellisia erilaisissa seuran toteuttamissa kirjahankkeissa. Toisinaan kirjan julkaisemisesta haaveilevat jäsenet lähettivät seuralle suoranaisia rahapyyntöjä. Tämän kaltaisesta kirjeenvaihdosta oli kyse Porvoon lyseon lehtorin Magnus Jakob Alopaeuksen ja Pro Fide et Christianismen välisessä kirjeenvaihdossa 1790-luvulla. Alopaeus kiitteli lokakuussa 1796 päivätyssä kirjeessään seuraa yhteydenpidosta sekä saamistaan kirjeistä. Samalla Alopaeus pyysi seuraa suoraan tukemaan taloudellisesti hänen hankettaan julkaista itse kirjoittamansa Porvoon lyseon historiaa koskeva käsikirjoitus. Kirjeenvaihto osoittaa, että Alopaeus ei saanut tuolloin pyytämäänsä avustusta, vaan hän palasi samaan asiaan vuotta myöhemmin lokakuussa 1797. Tällöin Alopaeus ilmoitti lähettävänsä kirjeen mukana näytteeksi laatimiaan ja lukion historiaa liittyviä biografioita. Samalla hän kuvaili tarkemmin käsikirjoituksensa sisältöä ja perusteli tekemäänsä jäsentelyä. Lehtori Alopaeuksen kirjeen perusteella hänen huolenaan oli kirjan julkaisemisesta aiheutuvien kustannusten lisäksi se, että häntä lähin kirjapaino sijaitsi Turussa. [15] Alopaeuksen kirjeistä ei käy tarkkaan ilmi millaista tukea Alopaeus lopulta sai seuralta, eikä kokoelmaan tietysti sisälly seuran vastauskirjeitä Alopeukselle. Joka tapauksessa Alopaeuksen kirjoittama *Borgå gymnasii historia* ilmestyi seuraavan vuosisadan puolella Frenckellin kirjapainon painamana vuonna 1804. (Ahokas 2011, 142.)

Jo pelkästään tässä artikkelissa käsitellyt suppeat esimerkit osoittavat, että Pro Fide et Christianismo -seuran toiminta ei ollut vain yksisuuntaista tiedon levittämistä ja välittämistä, jossa seura olisi kiertokirjeillään paimentanut jäsenistöään. Pro Fide et Christianismo ei myöskään ollut ainoastaan välityskanava papiston koulu- ja kasvatusnäkemyksille. Seuralla ja sen toiminnalla oli tätä monipuolisempi ja aktiivisempi merkitys sekä 1700-luvun lopun koulu-uudistuskeskusteluissa että erilaisissa kirja- ja kouluhankkeissa. Seura tarjosi verkoston ja keskustelufoorumin, joiden avulla etenkin papisto, mutta myös muu jäsenistö, muokkasi koulujen ja opetuksen uudistamiseen liittyneitä ajatuksiaan, kommentoi toistensa mietintöjä ja työsti niistä valtiopäiväkäsittelyyn tarkoitettuja ehdotuksia. Seuran verkosto ei ollut vain kansallisesti laaja, vaan se sai valtakunnan rajat ylittävän luonteen ainakin ulkomaalaisjäsenten kanssa käydyssä kirjeenvaihdossa. Tämän ohella seuran toiminta kanavoitui mahdollisimman edullisen ja laajalevikkisen kirjallisuuden julkaisemiseen. Suomessa vaikuttaneet seuran jäsenet toimivat osaltaan aktiivisesti paikallistasolla seuran päämäärien saavuttamiseksi. Heidän toimintansa kanavoitui paitsi valtakunnantasolla käsiteltyihin koulutusta koskeviin mietintöihin myös yksittäisiin kirja- ja kouluhankkeisiin, jotka palvelivat sekä koulujärjestyskeskusteluissa peräänkuulutettua säädynmukaista koulutusta että kansanvalistuksen lisäämistä.

Viitteet

- [1] Artikkelin on kirjoitettu osana Suomen akatemian rahoittamaa hanketta ”Hyödyllisen tiedon maailmat – Papisto ja rahvas tiedon muokkaajina 1700- ja 1800-luvun Suomessa”
- [2] KB SPFC Handlingar till protokoll, Vol. 3:1.
- [3] RA KKA, E XII: 16. Painotukset näkyvät yleisesti ottaen kansliakollegiolle toimitetuissa lausunnoissa.
- [4] Yleisesti KB SPFC Handlingar till protokoll.
- [5] KB SPFC Matriklar. Vol. 5.
- [6] KB SPFC Vol. 3:2, Chydenius Pro Fide et Christianismolle 23.12.1796.
- [7] KB SPFC Vol. 3:2, Chydenius Pro Fide et Christianismolle 23.12.1796.

- [8] Yleisesti KB SPFC Handlingar till protokoll. Vol. 3:1, 3:2 & Brev inkomna. Vol. 7:1.
[9] KB SPFC Vol. 3:2, Förslag Til Sokne-Scholors inrättande på Landsbygden.
[10] KB SPFC Vol. 3:2, Förslag Til Sokne-Scholors inrättande på Landsbygden.
[11] KB SPFC Vol. 3:2, Wrede Pro Fide et Christianismolle 19.12.1804.
[12] KB SPFC Handlingar till protokoll. Vol. 3:2. Wrede Pro Fide et Christianismolle 19.12.1804.
[13] KB SPFC Vol. 7:1, Mennander Pro Fide et Christianismolle 5.2.1773.
[14] KB SPFC, Vol 3:1, Sederholm Pro Fide et Christianismolle 25.10.1794.
[15] KB SPFC Vol. 3:2, Alopaeus Pro Fide et Christianismolle 22.10.1796 & 29.10.1797.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Riksarkivet, Tukholma (RA)
Kanslikollegiums arkiv (KKA)
Inkomna skrivelser i kyrko- och undervisningsärende 1719–1723 (E XII: 16)

Kungliga biblioteket, Tukholma (KB)
Samfundet Pro Fide et Christianismo (SPFC)
Handlingar till protokoll
1771–1795 (Vol. 3:1)
1796–1805 (Vol. 3:2)
Matriklar (Vol. 5)
Brev inkomna 1771–1785 (Vol. 7:1)

Painetut lähteet

[Porthan, Henrik Gabriel] 1963. Föreläsningar uti Theologia Naturali hållne af Herr Kanzli Rådet, Prof. och Riddaren Henrik Gabriel Porthan om höst termin år 1802. Teoksessa Aaltonen, Heikki & Koskenniemi, Heikki & Matinolli, Eero (toim.), Opera omnia II. Turku: Porthan-seura.
Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786. 1987. På riksdagens förvaltningskontors uppdrag utgivna av Stefan Lundhem. Stockholm.

Kirjallisuus

Ahokas, Minna 2011. Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 188. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
Ahtokari, Reijo 2000. Salat ja valat. Vapaamuurarit suomalaisessa yhteiskunnassa ja julki-suudessa 1756–1996. Bibliotheca Historica 54. Helsinki: SKS.
Cavonius, Gösta 1943. Folkskollärarnas föregångare i Finland. Klockare och sockenskolmästare under frihetstiden. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, H.90. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
Hanho, J. T. 1947. Suomen oppikoululaitoksen historia I. Ruotsin vallan aika. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström.

- Heikkinen, Antero 1972. Hyöty, valistus ja koulu. Suomen aate- ja oppihistoria 1700-luvulla. Helsinki: Ylioppilastuki ry.
- Jacob, W. M. 1996. Lay people and religion in the early eighteenth century. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joutsivuo, Timo 2010. Papeiksi ja virkamiehiksi. Teoksessa Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia I. Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. SKST 1266:1. Helsinki: SKS, 112–183.
- Kaiserfeld, Thomas 2007. Den envetna differentieringen. Uppfostringskommissionens reformarbete 1724–1778. *Lychnos*, 199–215.
- Kotivuori, Yrjö. Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852 [www-lähde]. <<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/>>. (Luettu 4.10.2012).
- Laasonen, Pentti 2000. Bengt Jakob Ignatius. Kansallisbiografia-verkojulkaisu. Helsinki: SKS [www-lähde]. <<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2481/>>. (Luettu 1.10.2012).
- Leinberg, K. G. 1906. Samfundet pro Fide et Christianismo och dess finska medlemmar. Förhandlingar och uppsatser. 19. 1905. Skrifter utgivna af Svenska Litteratursällskapet i Finland LXXIII. Helsinki: SLiF, 237–243.
- Laine, Tuija 2008. Pappi kirjanomistajana ja -välittäjänä 1700-luvulla Uudenmaan ja Hämeen läänissä. Teoksessa Forselles, Cecilia af & Laine, Tuija (toim.), Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. SKSkj 20. Helsinki: SKS, 35–60.
- Lindmark, Daniel 2003. Reading Cultures, Christianization, and Secularization: Universalism and Particularism in the Swedish History of Literacy. *Interchange* 34 (2/3), 197–217.
- Murray, Robert 1971. Samfundet Pro Fide under 200 år. Stockholm: Verbum.
- Mäkinen, Ilkka 1997. "Nödvändighet af Lainakirjasto": Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 668. Helsinki: SKS.
- Salomaa, J. E. 1922. Anjalan Regina-koulu. Palanen kiertokoululaitoksemme historiaa. Historiallinen Aikakauskirja, 184–201.
- Segerstedt, Torgny T. 1971. Den akademiska friheten under frihetstiden. *Acta Universitatis Upsaliensis* 22. Uppsala.
- Stenius, Henrik 1987. Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott. Skrifter utgivna av SLSiF 545. Helsinki: SLSiF.
- Winton, Patrik 2006. Frihetstidens politiska praktik: Nätverk och offentlighet 1746–1766. *Studia historica Upsaliensia*. Uppsala: Uppsala University Library.
- Virrankoski, Pentti 1986. Anders Chydenius: Demokraattinen poliitikko valistuksen vuosisadalta. Porvoo: WSOY.

TT Minna Ahokas on tutkijatohtori Helsingin yliopiston kirkkohistorian osastolla.